

Dr Rowan O'Neill

**Heddwch Salem?
Astudiaeth o bortread Cliff
McLucas o Cynog Dafis**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd Yr Athro Ioan Williams

Heddwch Salem? Astudiaeth o bortread Cliff McLucas o Cynog Dafis

Dr Rowan O'Neill

Cyfnod preswyl Cyfryngau Dyfed

Yn y flwyddyn 1987, cyflwynodd yr artist Cliff McLucas (1945-2002) gais llwyddiannus i dreulio cyfnod fel artist preswyl mewn tair ysgol uwchradd yn rhanbarth Dyfed (Ysgol Gyfun Ddwyeithog Dyffryn Teifi, Ysgol y Preseli ac Ysgol Gyfun Aberaeron). Trefnwyd y cyfnod preswyl gan Awdurdod Addysg Dyfed a Chymdeithas Celfyddydau Gorllewin Cymru. Seiliodd McLucas ei waith yn yr ysgolion ar ffotograffiaeth, ffilm, ynghyd â syniadau ar gynrychiolaeth, creu ystyr, a'r cyfryngau. Gofynnodd i'r disgyblion greu portreadau o bobl a oedd yn gyfarwydd iddynt, yn ogystal â hunanbortreadau gan ddefnyddio techneg *collage*, a hynny er mwyn myfyrio ar y grefft o bortreadu cymhlethdodau pobl o fewn un llun. Yn ystod ei gyfnod yn Ysgol Dyffryn Teifi (prif hafan y prosiect), creodd McLucas gyfres o weithiau y disgrifiai fel '*large composite photopieces*',¹ sy'n cynnwys cyfres o bortreadau o athrawon yr ysgol. Yn yr adroddiad a ysgrifennodd McLucas ar gyfer Awdurdod Addysg Dyfed yn Ionawr 1988 yn sôn am ei gyfnod preswyl, cyfeiria at y lluniau hyn fel '*interpretive portraits*'. Yn y casgliad, ceir portread gan McLucas o athro Saesneg yr ysgol, sef y gwleidydd a'r ymgyrchydd iaith, Cynog Dafis. Wrth drafod arwyddocâd y portreadau yn ei adroddiad, mae McLucas yn datgan: '*... I am fascinated by their role in the future as 'official' portraits. How might they be seen in 20 years?*'²

Yng ngolau'r cwestiwn uchod, mae'n werth nodi bod y gyfres o luniau a grëwyd gan McLucas yn Ysgol Dyffryn Teifi erbyn hyn yn ffurfio rhan o'i gasgliad yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru. Gyda hynny, gellir cynnig ateb i gwestiwn McLucas ynglŷn â sut yr ystyrir y llun yn y dyfodol: y mae gan y ddelwedd, erbyn hyn, arwyddocâd cenedlaethol. Yn yr erthygl hon, archwilir natur yr arwyddocâd hwnnw trwy ddarllenid craff o bortread dehongliadol McLucas o Cynog Dafis. Awgrymir bod y ddelwedd nid yn unig yn bortread o Dafis, ond hefyd yn gynrychiolaeth o brofiad McLucas ei hun, a hynny yng nghyd-destun y modd y disgrifiai ei brofiad o fod yn fewnfudwr yng Nghymru, ynghyd â'i berthynas gyda'i ddiwylliant Cymraeg mabwysiedig. Wrth wneud hynny, awgrymir perthynas rhwng portread McLucas o Dafis a llun enwog Sidney Curnow Vosper o 1908, 'Salem', a ddynodwyd yn eicon cenedlaethol Cymreig gan yr hanesydd celf Peter Lord.

Roedd Cynog Dafis yn athro Saesneg yn Ysgol Dyffryn Teifi pan oedd McLucas yn cwblhau ei gyfnod fel artist preswyl yno.³ Sefydlwyd Ysgol Dyffryn Teifi yn Llandysul o ganlyniad i ad-drefnu addysg uwchradd yn y dalgylch ym Medi 1984, a oedd yn ymgais i ddarparu addysg uwchradd cyfrwng Cymraeg mewn ymateb i fewnlifiad. Yn wreiddiol, nodwyd mai Ysgol Uwchradd Aberaeron fyddai prif hafan y prosiect lle cyflawnid rhan fwyaf y gwaith,

¹ Casgliad Cliff McLucas, RR1/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

² Ibid.

³ Roedd Dafis wedi symud o Ysgol Gyfun Saesneg Castell Newydd Emlyn, y bu'n athro ynddi ers Medi 1962.

gyda chyfnodau byrrach yn cael eu treulio yn Ysgol y Preseli ac Ysgol Dyffryn Teifi. Ar ôl penodi McLucas i'r swydd, serch hynny, penderfynwyd newid prif hafan y gwaith i Ysgol Dyffryn Teifi.⁴

Mewn adroddiad yr ysgrifennodd McLucas ar ei gyfnod fel artist preswyl, mynegodd ei bryderon am y penderfyniad i newid prif hafan y prosiect ynghyd ag effaith hynny ar ei farn am ba mor gymwys ydoedd i wneud y gwaith. Noda yn ei adroddiad:

Being an Englishman ... I am acutely aware of my lack of authority to speak of Welsh cultural issues, or to suggest ways of developing materials and methods within specifically Welsh language and cultural contexts. I felt bluntly apprehensive about investigating that kind of discussion within the Residency in Llandysul. I do, however, feel that that discussion must take place.⁵

Yr oedd McLucas, fel y gwelir, yn dra ymwybodol o'i statws fel mewnfudwr a ddysgodd yr iaith yng nghyd-destun ei berthynas â materion diwylliannol Cymreig. Cawsai amheuan felly nad oedd yn gymwys i weithio yn Ysgol Dyffryn Teifi, sy'n ysgol benodedig ddwyieithog lle defnyddir y Gymraeg fel prif gyfrwng, ac y dysgir y Gymraeg fel iaith gyntaf i'r holl ddisgyblion.⁶ Gellir meithrin dealltwriaeth o'r modd y bu iddo ymateb i'r sefyllfa hon trwy astudio'r gwaith a greodd yn ystod ei gyfnod yn yr ysgol.

Portreadau dehongliadol

Mae'r portread o Dafis yn enghraifft o ddelweddau *collage* sy'n nodweddiadol o arddull McLucas yn ystod y cyfnod hwnnw. Crëwyd y ddelwedd trwy uno cyfres o ffotograffau, gydag elfennau printiedig ag ysgrifen drostynt. Yng nghanol y *collage* (sydd o faint A1), dangosir wyneb ac ysgwyddau Dafis. Mae rhan uchaf y ddelwedd yn cynnwys cefndir a grëwyd o daflenni ymgyrch etholiadau Dafis fel ymgeisydd dros Blaid Cymru, ac ar ben y rheiny, gwelir siwmpwr frowngoch yr ysgol yn amgylchynu ei ben wedi ei phlygu mewn ffordd sy'n awgrymu ffurf y ddraig goch. Yn wir, ceir yn y ddelwedd adleisiau pellach o faner Cymru a'r ddraig goch trwy ddefnydd o'r lliwiau coch, gwyn a gwyrdd. Ar yr olwg gyntaf felly, ceir cyfeiriadaeth gref at wleidyddiaeth a chenedlaetholdeb Dafis yn y portread ohono.

O dan y portread, ceir saith delwedd du a gwyn mewn rhes o Margaret Thatcher, Prif Weinidog Ceidwadol y DU ar y pryd. Mae pob llun ohoni hefyd yn cynnwys gair penodol. Ymddengys y geiriau – sy'n gymysgedd o eiriau Cymraeg a Saesneg – fel rhan o brawf sillafu, gyda'r gwallau wedi'u cywiro mewn inc coch. Gweler isod y geiriau fel yr ymddangosant yn y llun:

DEPENDAENT	DI EGARTREF	DENIALT	DIWEITHRED	DECHEIT
_IBOBLOGHI	DEVOLUTION			

⁴ Ni ddaethpwyd o hyd i'r rheswm pam y newidiwyd hafan y lleoliad gan Awdurdod Addysg Dyfed a Chymdeithas Celfyddydau Gorllewin Cymru.

⁵ Casgliad Cliff McLucas, RR1/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

⁶ Y mae Ysgol Gyfun Aberaeron yn wahanol i Ysgol Gyfun Ddwieithog Dyffryn Teifi am y gweithredir system ffrydio lle gellir perthyn i ffrwd Gymraeg neu ffrwd Saesneg.

Ffigwr 1: 'Mr Cynog Dafis' o gasgliad Cliff McLucas, LIGC

Sylwer yn benodol ar y marc tic coch a osodwyd wrth ymyl y gair olaf, 'DEVOLUTION'. Islaw delweddau Thatcher, ceir cyfres o luniau bach eraill sy'n arddangos yr un siwmpwr ysgol a ddefnyddiwyd i awgrymu siâp y ddraig goch yn hanner uchaf y llun. Rhydd y lluniau hyn sylw i'r label tu fewn i'r siwmpwr sy'n arddangos y geiriau, 'made in England'. Ar draws y ddelwedd o Dafis, ceir cyfres o gadeiriau du yn ymestyn o frig y gornel chwith ar letraws i'r gornel dde waelod. Ar bob cadair, ceir rhifau blwyddyn wedi'u printio, gan gychwyn yn '79 hyd at ddyddiad y portread ei hun yn '87, gan ddynodi cyfnod penodol.

Yn eu herthygl 'Fractured intellectuals and the nation', sonia Fowler a Jones am y modd yr ystyrir unigolion fel Cynog Dafis fel yr *elite* oddi mewn i fudiadau cenedlaethol sydd â'r gallu i arwain uchelgais y genedl.⁷ Trwy gydol y saithdegau, yr adeg y symudodd McLucas i Orllewin Cymru, roedd Dafis – yn sgil ei ymwneud ag ymgyrchoedd Cymdeithas yr Iaiith – yn gyfrannwr dylanwadol at drafodaethau am sefyllfa'r Gymraeg ac effaith mewnlifiad ar hunaniaeth Gymraeg. Cynigir felly bod ymwybyddiaeth McLucas o'r cefndir hwn yn ganolog i'w gynrychiolaeth o Dafis yn y portread. Mae'r ddelwedd yn portreadu'r athro nid yn unig yng nghyd-destun ei waith fel addysgwyr, ond hefyd yng nghyd-destun ei waith gwleidyddol fel cenedlaetholwr ac ymgyrchydd iaiith. Yn ategol at hynny, ceir cynrychiolaeth o'r modd y bu i'r gwaith hwnnw effeithio ar ymdeimlad McLucas am ei fodolaeth ei hun yng Ngheredigion wrth iddo ymsefydlu fel artist. Trwy ei ddefnydd o 'collage' o elfennau amrywiol, creua McLucas bortread sy'n dehongli Dafis, y cenedlaetholwr, o'i berspectif diwylliannol ef ei hun, sef perspectif y mewnfudwr.

⁷ Fowler, Carwyn, a Jones, Rhys (2008), 'Fractured Intellectuals and the Nation: Cynog Dafis and Welsh Nationalism', *Contemporary Wales*, 21, 130.

Mr Cliff McLucas - Yr artist preswyl

Yn ôl tystiolaeth o'i archif,⁸ symudodd McLucas i Dregroes, pentref bach yn Ne Ceredigion, gyda'i bartner Karen Chambers a'u teulu ifanc ym 1973. Yn yr un flwyddyn, aeth ati i ddysgu Cymraeg ynghyd â sefydlu busnes hunangyflogedig fel saer coed arbenigol. Ymhen amser, chwalodd ei berthynas â Karen Chambers, a symudodd McLucas i Aberystwyth ar ôl i Chambers ddychwelyd gyda'r plant i'r Alban. Tra gweithiai fel swyddog arddangosfeydd yng Nghanolfan y Celfyddydau, daeth McLucas i gysylltiad â Chanolfan 'Y 'Sgubor', canolfan annibynnol a gynigiai lle i artistiaid gwrrd a chadw stiwdios. Yn ogystal â hynny, gweithredai'r ganolfan fel man cyfarfod ar gyfer grwpiau cymdeithasol. Un o'r grwpiau hynny oedd Grŵp Cyfryngau Aberystwyth a sefydlwyd gan McLucas ym 1984. Darparai'r grŵp hwn weithdai ffilm, ffotograffiaeth a fideo fel rhan o ymateb cyfoes ledled Prydain i'r offer cyfryngol a oedd bellach ar gael i artistiaid, ynghyd â'u potensial i'w defnyddio yn y gymuned. Trefnai'r grŵp gyrsiau hyfforddi, darlithoedd, yn ogystal â dangos ffilmiau, ac roedd McLucas yn aml yn gyfrifol am drefnu a chynnal y cyfryw ddigwyddiadau. Yn sgil y gwaith hwn, daeth McLucas i gyswllt â Chymdeithas Cyfryngau Ceredigion, a geisai hefyd ddatblygu gwaith cyfryngol ledled Ceredigion, gan gynnwys gweithio gydag ysgolion.

Ym 1989, ysgrifennodd McLucas ddogfen o'r enw '*Site Specific Media Education*'⁹ ar gyfer y grŵp hwn. Mae'r ddogfen yn rhoi awgrymiadau i'r grŵp ynglŷn â sut i weithredu a datblygu eu gwaith dros y flwyddyn ganlynol. Seiliwyd y gwaith hwn ar themâu sy'n ymateb yn y ddogfen i brosiect arbennig, o dan y teitl, 'Y MEWNLIAD'.¹⁰ Wrth drafod y broses o gynllunio ar ei gyfer, dywed McLucas iddi fod yn dasg anodd am y rheswm canlynol:

A desire to claim that rural people in Britain are essentially the same will generate one set of choices, a desire to assert difference will generate others.¹¹

Wrth i'r ddogfen fynd rhagddi, gwelir bod y dewisiadau y cyfeiria McLucas atynt wedi'u seilio ar iaith. Yn y bennod, '*How to prevent the death of the Welsh language*', mynega ei farn fod yn rhaid i'r iaith Gymraeg weithredu fel prif hanfod y prosiect:

I believe that these aims need to be built squarely upon the language, and the need for its continued existence.¹²

Mae'r dewis a wnaeth dros bymtheg mlynedd yn gynt i ddysgu Cymraeg yn gefndir arwyddocaol i'r farn a fynega. Yn yr un flwyddyn, 1973, cyhoeddwyd astudiaeth fanwl o'r cyd-destun gwleidyddol a diwylliannol yng Ngheredigion gan grŵp o wyddonwyr cymdeithasol a oedd yn gweithio ym Mhrifysgol Aberystwyth. Enw'r gyfrol oedd *The Politics of Rural Wales: A Study of Cardiganshire*, ac mae'n rhoi cipolwg cyfoes ar amodau ac agweddau a oedd yn ymwneud â iaith a gwleidyddiaeth y sir. Cyfeirir yn bennaf at bwysigrwydd yr iaith Gymraeg yng nghyd-destun gwleidyddiaeth y sir, a hynny yn wyneb dirwiad yr iaith:

⁸ CV a luniwyd flwyddyn cyn marwolaeth Cliff McLucas, Casgliad Cliff McLucas, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth, E2/4.

⁹ Casgliad Cliff McLucas, RM4/2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

¹⁰ Dyfynnir yn unol â'r ffordd yr ymddengys yn y testun.

¹¹ Casgliad Cliff McLucas, RM4/2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

¹² Ibid.

The state of the language has a central part in Welsh and Cardiganshire politics, because its state has been one of chronic decline. In Wales as a whole the proportion of Welsh speakers has dropped from 87 per cent in 1931 to 26 per cent in 1961 (Census Reports). Cardiganshire, like all the North Western counties, remains predominantly Welsh-speaking, but even here some decline is apparent. In 1931 there were 87 per cent Welsh speakers in the county (Census for persons of three years and over), in 1961 75 per cent according to the Census and 78 per cent for over 18s (Cardiganshire survey 1971).¹³

Yn ôl y gyfrol honno, ar adeg yr arolwg, gallai rhwng saith ac wyth person ym mhob deg siarad Cymraeg yn Sir Aberteifi. Serch hynny, mae'r llyfr yn sôn am y ffordd y cuddia'r ffigurau ostyngiad yn nifer y siaradwr uniaith Cymraeg a'r modd y mae siaradwyr uniaith Saesneg yn crynhoi yn yr ardaloedd trefol, sy'n cynrychioli '...a kind of unwitting 'colonisation' by English speakers'¹⁴. Â'r gyfrol yn ei blaen i ddweud:

In this way the peculiar economy of Cardiganshire – a depopulating countryside with towns attracting English professional workers, and the seaside attracting retired English people – offers a persistent threat to the Welsh language.¹⁵

Daw'r drafodaeth ar iaith a gwleidyddiaeth Ceredigion i'w therfyn gyda hyn:

... the language conflict is polarizing, but it is also energizing. The debate, ostensibly about language, is in fact about the whole future of Wales. It is an argument about political philosophy, but its symbolism arouses emotions and it cuts across group interests. It gives an edge, a tension to Cardiganshire politics.¹⁶

Mr Cynog Dafis - Yr Athro Saesneg

Gellir archwilio'r tyndra hwnnw yng ngyrfa gyhoeddus Cynog Dafis, ac fe'i hamlygir hefyd ym mhortread McLucas ohono. Eir ati i drafod hynny gan rhoi sylw i arwyddocâd y flwyddyn 1979, sy'n ymddangos ym mhortread McLucas. Yn ogystal â methiant y referendwm dros ddatganoli, roedd 1979 yn flwyddyn arwyddocaol i Cynog Dafis; yn y flwyddyn honno, penderfynodd ailymuno â Phlaid Cymru wedi iddo droi ei gefn arni yn y chwedegau er mwyn canolbwyntio ar ei waith ymgyrchu gyda Chymdeithas yr Iaith Gymraeg, mudiad a sefydlwyd ym 1962 mewn ymateb i ddarlith apocalyptiaidd Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*.¹⁷ Ymunodd Dafis â'r mudiad newydd hwn yn syth gan deimlo mai trwy fudiad gwleidyddol yn unig y gellid achub yr iaith rhag dirywiad. Ar yr un adeg, penderfynodd derfynu ei aelodaeth o Blaid Cymru yn sgil methiant y blaid i ganolbwyntio ar ystyriaethau ieithyddol y Gymraeg. Nod Cymdeithas yr Iaith oedd achub yr iaith trwy ddyrchafu ei statws mewn cymdeithas, ond fel y dywed Dafis yn ei hunangofiant, yr oedd gwneud yr iaith yn 'arf gwleidyddol'¹⁸ lawn cyn bwysiced â hynny.

¹³ Madgwick, P. J., Griffiths, Non, a Walker, Valerie (1973), *The Politics of Rural Wales: A Study of Cardiganshire* (London: Hutchinson & Co.), t. 106.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., t. 106.

¹⁶ Ibid., t. 121.

¹⁷ Sefydlwyd y mudiad yn ystod Ysgol Haf Plaid Cymru ym Mhontarddulais ar ôl cyfarfod a drefnwyd gan grŵp o ddeallusion mewn ystafell ddosbarth ym Mhontardawe, lle gweithiai Dafis fel athro, ei swydd gyntaf ar ôl graddio o Brifysgol Aberystwyth. Yn ôl Dafis – sy'n sôn am y cyfarfod yn ei hunangofiant – Gareth Miles a John Davies â'i hysgogodd.

¹⁸ Dafis, Cynog (2005), *Mab y Pregethwr* (Tal-y-bont: Y Lolfa), t. 110.

O'r cychwyn, roedd torcyfraith yn arf angenrheidiol ar gyfer gweithgaredd y mudiad, ac aed ati i gynnal y weithred gyntaf ar Bont Trefechan yn Aberystwyth ym mis Chwefror 1963. Ym 1972, ymron i ddeng mlynedd wedi sefydlu'r mudiad, ysgrifennodd Dafis fanifesto cyntaf Cymdeithas yr Iaith. Wrth ysgrifennu am hanes y mudiad yn y gyfrol *Let's Do Our Best for the Ancient Tongue*, mae Dylan Phillips yn sôn am bwysigrwydd y manifesto hwnnw fel sail i ymgyrchoedd y saithdegau, yn enwedig y ffordd y cyflwynwyd goruchafiaeth ffactorau cymdeithasol-economaidd a danseiliai'r iaith.¹⁹ Yn y saithdegau cynnar, er enghraifft, canolbwyntiai'r mudiad ar dai haf fel arwydd o anghyfartaledd cymdeithasol yn ogystal ag elfen a achosai erydiad ieithyddol. Mae Phillips yn sôn am y ffordd yr oedd ymgyrchoedd y saithdegau mewn ardaloedd gwledig yn cynnig gwrthwynebiad i ail gartrefi, ynghyd â ffafrio pwerau a fyddai'n caniatáu i'r siroedd newydd yng Nghymru brynu tai gwag a'u gosod i bobl lleol.²⁰ Serch hynny, ceid is-destun i'r ymgyrchoedd hyn fel y cyfeddyf Dafis yn ei hunangofiant, sef 'pryder am effaith mewnfudiad'.²¹ Yn wir, cyflwynwyd 'mewnllifiad teuluoedd di-Gymraeg'²² fel rhan sylfaenol o argyfwng presennol yr iaith gan Dafis yn ei fanifesto ym 1972.

Yng nghanol y saithdegau, awgrymodd Dafis i Senedd Cymdeithas yr Iaith y dylid ymgyrchu'n agored yn erbyn mewnlifiad. Roedd canolbwyntio'n uniongyrchol ar fewnlifiad fel prif ymgyrch i'r mudiad yn drobwynt iddynt. Y canlyniad oedd cyhoeddi pamffled o dan y teitl *Wynebwn yr Her* yn ystod Eisteddfod Genedlaethol 1976 yn Aberteifi. Cyfeddyf Dafis iddo deimlo'n betrusgar iawn ynghylch cynnwys a chenadwri'r pamffled er gwaetha'r ffaith i'r senedd gydsynio i'r argymhelliad i'w hargraffu a'u dosbarthu'n eang.²³ Mae Dafis yn trafod *Wynebwn yr Her* mewn cyflwyniad i bamffled a ysgrifennodd yn ddiweddarach ar gyfer y mudiad yn Hydref 1979, sef *Mewnllifiad, Iaith a Chymdeithas*, gan gyfeirio at arddull y pamffled blaenorol fel un 'go ddramatig'.²⁴ Rhydd yr enghraifft ganlynlol o arddull ddramatig *Wynebwn yr Her*:

Mae'r sefyllfa'n argyfyngus. Os na weithredwn yn benderfynol, ac ar frys, y canlyniad fydd marw'r Gymraeg.²⁵

Mae'r gosodiad yn gymysg o wefr ac ofn. (Mae'n werth cofio i McLucas ddefnyddio cyfieithiad o'r un ymadrodd fel pennawd i bennod yn y ddogfen *Site Specific Media Education*, sef 'How to Prevent the Death of the Welsh Language'.)

Yn ei lyfr *Language and Identity*, mae'r awdur John Edwards yn awgrymu bod defnydd o'r fath o eiriau ac ymadroddion yn cynrychioli:

... the potency of language-as-symbol, the degree to which deep psychological and social wells are being tapped, and the obvious conclusion that most discussions

¹⁹ Phillips, Dylan (2000), 'The History of the Welsh Language Society 1962-1998', yn Jenkins, Geraint H., a Williams, Mari A. (goln), *Let's Do Our Best for the Ancient Tongue: The Welsh Language in the 20th century* (Cardiff: University of Wales Press), t. 477.

²⁰ Ibid.

²¹ Dafis, *Mab y Pregethwr*, t. 135.

²² *Manifesto Cymdeithas yr Iaith* (1972) (Aberystwyth, Cymdeithas yr Iaith Gymraeg), t. 20.

²³ Dafis, *Mab y Pregethwr*, t. 135.

²⁴ Dafis, Cynog (1979), *Mewnllifiad, Iaith a Chymdeithas* (Aberystwyth: Cymdeithas yr Iaith Gymraeg), t. 1.

²⁵ Ibid.

of what could be termed 'the social life of language' are, in their essence, not really about language at all. They are about identity.²⁶

Yn y pamffled *Mewnlifiad, Iaith a Chymdeithas*, mae Dafis yn disgrifio'r ymateb i *Wynebwn yr Her* yng nghyd-destun trafodaeth ar hunaniaeth:

Cadd y daflen ei gyhuddo (sic) o fod yn hiliol – efallai am ei bod yn defnyddio'r gair emosynol hwnnw(,) Saeson(,) i ddisgrifio'r bobl anghymreig sy'n ymarllwys i'n hardaloedd Cymreicaf ni; hefyd am ei bod yn eu gweld yn hollol agored fel bygythiad difrifol i'n hunaniaeth ac i'n hiaith ni, ac yn sôn am wneud popeth o fewn ein gallu i gyfyngu ar y mewnlifiad yma.²⁷

Â Dafis yn ei flaen i ddadlau '... mai'r mewnlifiad Saesneg yw'r mater politicaidd pwysicaf yng Nghymru heddiw – o bell ffordd os ych chi'n barnu bod parhad gwahanrwydd a hunaniaeth Cymru yn fater o bwys, hynny yw'.²⁸

Yn ei hunangofiant, *Mab y Pregethwr*, mae Dafis yn sôn am y strategaethau iddo gynnig yn *Wynebwn yr Her* er mwyn amddiffyn yr iaith a'r gymdeithas rhag effeithiau'r mewnlifiad. Ceir dwy wedd i'w gynnigion: (a) 'cryfhau blaenoriaeth y Gymraeg yn ein cymdeithas, a sicrhau bod y mewnfudiaid, a'u plant yn arbennig, yn cael eu Cymreigio', a (b) 'cyfyngu ar nifer y Saeson sy'n symud yma i fyw, a gofalu bod modd i'r Cymry aros yma i fyw a gweithio'.²⁹ Serch hynny, yn ei bamffled *Mewnlifiad, Iaith a Chymdeithas*, mae Dafis yn trafod realiti polisiâu dysgu Gymraeg yn yr ysgolion:

Ond fel y gŵyr pawb y mae'r polisi o geisio sicrhau bod plant yn Nyfed a Gwynedd yn rhugl yn y Gymraeg a'r Saesneg erbyn iddynt adael yr ysgol gynradd yn fethiant llwyr – o safbwynt y Gymraeg, hynny yw. Dangoswyd hyn yn glir gan yr ystadegau a gyhoeddwyd ym 1977 yn yr adroddiad. Y Gymraeg yn Ysgolion Cynradd Gwynedd, Powys a Dyfed ... Yn Nyfed mae 72% o'r plant yn ddi-Gymraeg wrth ddod i'r ysgol a dim ond 5% o'r rheini, ugeinfed rhan, sy'n meistrolï'r Gymraeg.³⁰

Yn yr un flwyddyn ag y cyhoeddwyd y pamffled hwnnw, cwblhaodd Dafis astudiaeth ar gyfer gradd uwch ym Mhrifysgol Cymru yn dwyn y teitl, *Teuluoedd Saesneg mewn Ardal Gymraeg: Astudiaeth o Integreiddiad Cymdeithasol, Diwylliannol a Ieithyddol* (1979). Cyhoeddwyd prif gasgliadau ei astudiaeth ym 1986, yn y gyfres *Ysgrifau ar Addysg Gymraeg* a gyhoeddwyd gan Gyfadran Addysg, Coleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth. Mae'r papur yn trafod 'methiant trawiadol i gymathu plant mewnfudol'³¹ mewn cyd-destun ieithyddol.

Gan fod portread McLucas o Dafis wedi'i greu o fewn ysgol uwchradd cyfrwng Gymraeg lle yr oedd Dafis yn athro, mae'r gwaith yn ein hatgoffa nad gwleidydd neu ymgyrchydd iaith yn unig oedd Dafis. Yr oedd hefyd yn addysgwr, ac am y rhan fwyaf o'i yrfa broffesiynol, enillai fywoliaeth fel athro uwchradd Saesneg mewn ysgolion yn Sir Aberteifi

²⁶ Edwards, John (2009), *Language and Identity* (Cambridge: Cambridge University Press), t. 63.

²⁷ Dafis, *Mewnlifiad, Iaith a Chymdeithas*, t. 1.

²⁸ Ibid.

²⁹ Dafis, *Mab y Pregethwr*, t. 135.

³⁰ Dafis, *Mewnlifiad, Iaith a Chymdeithas*, t. i.

³¹ Dafis, Cynog (1985), *Effeithiau Mewnfudiaid ar Iaith Mewn Cymdeithas ac Mewn Ysgol* (Aberystwyth: Coleg Prifysgol Cymru Aberystwyth), t. 7.

neu yn Nyfed. Yn *The Politics of Rural Wales*, cyfeirir at addysgwyr fel, 'the standard-bearers of culture', a nodir bod y diwylliant, yn naturiol ddigon, yn ddiwylliant Cymreig.³² Cyfeirir hefyd yn y gyfrol at bolisi recriwtio athrawon ysgolion Awdurdod Addysg Sir Aberteifi. Ar adeg cyhoeddi'r astudiaeth, roedd holl athrawon Sir Aberteifi wedi'u geni yng Nghymru, gyda thros hanner ohonynt wedi'u geni yn Sir Aberteifi ei hun. Er gwaethaf hynny, yn Ionawr 1968 cofnododd adroddiad Gittins, *Addysg Gynradd Cymru*, bryder bod ysgolion yn gorfod newid eu cyfrwng hyfforddiant, a hynny er gwaethaf y ffaith bod nifer y plant di-Gymraeg yn llai na nifer y plant Cymraeg eu hiaith. Yng ngolau hyn, ceir yn y gyfrol dehongliad rhagweledol o sefyllfa Dafis:

Under diverse pressures the schoolteacher remains strongly rooted in Welsh culture, but sensitive to, and compelled to adjust to tensions and pressures which threaten change. In this and in other ways the teachers differ from the ministers.³³

Ffigwr 2: 'Uwch, uwch ei rwysg...' o gasgliad Cliff McLucas, LIGC

Mae ysgrif Dafis, *Effeithiau Mewnfudiad ar iaith mewn Cymdeithas ac mewn Ysgol*, yn mynd rhagddi i drafod gwaith ambell gymdeithasegydd iaith ar y cymhellion i feistrolï ail iaith, a hynny yng nghyd destun tuedd mewnfudwyr o Loegr i beidio â dysgu'r Gymraeg. Cyfeiria Dafis at waith W. E. Lambert, *Social and Psychological Aspects of Bilingualism*, sy'n nodi'r ddau brif gymhellid i feistrolï ail iaith; y cymhellid offerynnol a'r cymhellid integreiddiol.³⁴ Mae'r cymhellion offerynnol yn ymwneud â dibenion ymarferol, fel dyrchafiad galwedigaethol. Yn ôl ymchwil Dafis, er bod rhai rhieni wedi nodi manteision

³² Madgwick, Griffiths, a Walker, t. 111.

³³ Ibid., t. 114.

³⁴ Dafis, *Effeithiau Mewnfudiad ar iaith Mewn Cymdeithas ac Mewn Ysgol*, t. 15.

economaidd fel rheswm dros ddysgu Cymraeg, 'mae'n go sicr nad yw'r manteision hynny'n ddigon i gyfiawnhau'r ymdrech sylweddol iawn a fyddai'n angenrheidiol i'w dysgu'.³⁵ Ar y llaw arall, mae'r cymhelliad integreiddiol yn cael ei weld mewn rhywun sy'n awyddus i ddysgu rhagor am gymuned ddiwylliannol arall neu i ddod yn aelod o grŵp arall. Yn ôl Lambert, mae'r cymhelliad integreiddiol yn dibynnu ar ymagwedd gadarnhaol tuag at y grŵp arall hwnnw.³⁶

Safle Penodol Addysg Cyfryngau

Roedd cais McLucas i dreulio cyfnod fel artist preswyl yn ganlyniad uniongyrchol i'w waith fel aelod o Grŵp Cyfryngau Aberystwyth. Yn ei gais mae'n nodi:

I have long felt that the practical 'productions' based work as well as the theoretical or critical work of the group could enrich and assist the efforts of the Authority to develop Media Studies in their schools.³⁷

Wrth feddwl am ddyfodiad McLucas i Geredigion yn y saithdegau cynnar, ynghyd â datblygiad ei ymarfer celfyddydol yn yr wythdegau, dylid ystyried ei weithgaredd gyda grwpiau fel Cymdeithas Cyfryngau Ceredigion ac Ysgol Dyffryn Teifi fel ymateb i ddadleuon cyfoes ynghylch cyflwr yr iaith Gymraeg ynghyd ag effaith mewnlifiad ar hunaniaeth Gymraeg. Ei ymateb i'r sefyllfa hon oedd ceisio gwahanu syniadau o hunaniaeth hanfodol Gymraeg oddi wrth yr iaith Gymraeg er mwyn creu gofod i'w fodolaeth amgen ei hun yng nghyd-destun y gymdeithas Gymraeg. Dyma strategaeth gymysg McLucas a amlygir ymhellach yn y ddogfen *Site Specific Media Education*.

Yn y ddogfen honno, mae McLucas yn datgelu ansicrwydd ynghylch natur wleidyddol ambell ddadl am arwyddocâd yr iaith Gymraeg wrth iddo gynnig datgysylltu'r iaith oddi wrth ei chyd-destun diwylliannol:

I would feel extremely uncertain about any proposals to preserve a 'way of life', to preserve 'the Welsh culture' to prevent the 'disappearance of traditional ways of life', and so on. Directing all those issues through the simple issue of the language's existence, however, allows for a critical address in all directions ... I am suggesting a 'depoliticisation' of the language – a clear separation of the language and its cultural vehicles as they may exist at this point.³⁸

Mae syniadaeth McLucas, a fynegir uchod, yn glŷn â dadwleidyddoli'r iaith yn mynd yn groes i'w ddatganiad yn ei ddogfen flaenorol ar gyfer Pwyllgor Ffilm a Fideo Cyngor y Celfyddydau (1986), lle yr ystyria'r penderfyniad i ddysgu Cymraeg yn benderfyniad gwleidyddol. Yn y cyd-destun hwnnw, cynigia bod Cymreictod gyfystyr â chyflwr gwleidyddol o fodolaeth, pe hoffir hynny ai peidio.³⁹ Mewn gwirionedd, mae'n amhosib i McLucas, y mewnfudwr a ddysgodd yr iaith, ddadwleidyddoli'r iaith. Yn hytrach, cynigir bod McLucas yn dadlau dros ddadwleidyddoli syniadau traddodiadol o hunaniaeth

Gymraeg sydd ynghlwm wrth y syniad o gadw 'ffordd o fyw', er mwyn iddo ddefnyddio'r iaith yn rhydd o'r cyd-destun hwnnw.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Casgliad Cliff McLucas, RR1/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

³⁸ Casgliad Cliff McLucas, RM4/2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

³⁹ Ibid., RM2/1.

Ffigur 3: 'Mr Stephen Evans' o gasgliad Cliff McLucas, LIGC

Cawn awgrym o ddiffiniad McLucas o 'ffordd o fyw' trwy gyfrwng sylwadau awduron *The Politics of Rural Wales* wrth iddynt drafod problemau mewn perthynas â bodolaeth siaradwyr uniaith Saesneg o fewn ardaloedd Cymraeg eu hiaith, nid yn sgil eu methiant i siarad y iaith ond oherwydd yr ymddengys eu bod yn gwrthod gwerthoedd diwylliannol a chenedlaethol sy'n agos at galon llawer o siaradwyr Cymraeg.⁴⁰ Esbonia'r awduron y gwerthoedd diwylliannol hyn yng nghyd-destun 'ffordd o fyw':

This culture is based on one element special to Wales, the language, and two elements common to many other areas, chapel-going and the countryside (non-conformity and rurality). It is usual to think of this culture as a 'way of life' ...⁴¹

Serch hynny, mae Madgwick, Griffiths a Walker yn cwestiynu'r 'ffordd o fyw' hwnnw:

This term perhaps implies a pervasiveness and salience which is lacking. For many hours of each day the countrymen of Cardiganshire live lives not dissimilar from those of Suffolk or Dorset. On a Saturday evening the Cardif farmer is quite likely to be watching *Match of the Day*, not singing in the chapel hall. But on Sundays the Welsh way of life is at its strongest.⁴²

Yn ei ddogfen *Site Specific Media Education*, awgrymir bod McLucas yn ymwybodol o'r ddeuliaeth honno:

⁴⁰ Madgwick, Griffiths, a Walker, t. 105.

⁴¹ Ibid., t. 90.

⁴² Ibid.

If in making a case for the language, one finds oneself making a case for a 'way of life', which is perceived to be the carrier of that language (and the only one, at that) and further, an 'authentic' liver of that life ... we are on a slippery slope.⁴³

Atega, 'It may be that a hybrid of attitudes will need to be put together – an internally irreconcilable amalgam of feelings, ideas and ambitions.'⁴⁴ Â yn ei flaen:

Within a Welsh language context many conscious attitudes would appear to move in an opposite direction – towards a tendency to seek the authentic or the 'pure'. Unconsciously (and more pragmatically) Welsh speakers are ironically more practiced in the art of living a hybrid than, for instance, the English – whose cultural baggage is largely invisible to them (us), thereby allowing a less considered attitude to their (our) cultural experiences.

Yn ei erthygl 'The Whole and the Sum of its Parts', mae'r awdur David Samuels yn dynodi agwedd gymysg fel cysyniad dadansoddol sy'n ein galluogi i ddeall cyfoeth a dwysedd profiad lleol radical.⁴⁵ Aiff Samuels rhagddo i ddatgan bod:

... the everyday circulation of cultural forms is accounted for by appealing not necessarily to a shared heritage or culture, but rather, to a shared history of engagement and encounter.⁴⁶

Yng ngolau'r uchod, cynigir bod delwedd McLucas o Cynog Dafis yn cynrychioli enghraifft o weithgaredd gymysg McLucas wrth iddo archwilio ei etifeddiaeth ddiwylliannol ei hun fel mewnfudwr Prydeinig yng nghyd-destun yr iaith Gymraeg. Mae'r ddelwedd yn dynodi sut yr ystyria McLucas ei sefyllfa ei hun, y mewnfudwr Prydeinig a enillai fywoliaeth yn yr achos hwn fel athro celf preswyl mewn sefydliad lle defnyddir y Gymraeg fel prif gyfrwng. Trwy gyfrwng ei bortread dehongliadol o Dafis, mae McLucas yn cwestiynu pa mor gymwys ydyw i weithio mewn sefydliad o'r fath, a hynny yng ngolau dadleuon blaenorol Dafis ynglŷn ag effaith mewnlifiad ar gymunedau Cymraeg (a enghreifftiwyd gan ei waith ymgyrchu gyda Chymdeithas yr Iaith Gymraeg).

Erys un elfen arwyddocaol o bortread McLucas o Dafis heb ei thrafod. Islaw'r rhes o luniau Margaret Thatcher, ceir llinell arall o eiriau sy'n ffurfio'r frawddeg: 'Dwedir ym mhlygion ei gwisg y gwelw ... y ... fol'. Cuddir y geiriau olaf y tu ôl i'r cadeiriau du yn y darlun. Gellir dadlau felly mai 'diafol' yw gair olaf y frawddeg ('Dwedir ym mhlygion ei gwisg y gwelwn y diafol'), ac awgrymir yn sgil hynny berthynas rhwng delwedd McLucas a'r llun 'Salem' (1908) gan Sidney Curnow Vosper.

Ffurio Salem trwy ymarfer cymysg (hybrid)

Mae 'Salem' yn darlunio menyw o'r enw Siân Owen yn sefyll mewn capel yng ngogledd-orllewin Cymru ymysg yr aelodau eraill, wedi'i gwisgo mewn gwisg Gymreig. Mae ei siôl o batrwm persli yn disgyn dros ei hysgwydd chwith, ac mae'n dal llyfr emynau yn ei llaw

⁴³ Casgliad Cliff McLucas, RM4/2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Samuels, David (1999), 'The Whole and the Sum of the Parts, or, How Cookie and the Cupcakes Told the Story of Apache History in San Carlos', *The Journal of American Folklore*, 112, 466.

⁴⁶ Ibid., 469.

chwith. Dywed rhai bod wyneb y diafol i'w weld ym mhlygion ei siôl, er y gwadau Vosper unrhyw fwiad i ddangos y diafol yn y ddelwedd. Arlunydd o Ddyfnaint oedd Vosper, ond priododd Gymraes o Ferthyr Tudful o'r enw Constance James, ac yn ôl D. Ben Rees, 'daeth i weld Cymru trwy ei llygaid hi'.⁴⁷ Mae'r dehongliadau o 'Salem' yn tueddu i ganolbwyntio ar gymeriad Siân Owen fel cynrychiolaeth o burdeb a Chymreictod. Cyfeiria Peter Lord at ddyddiad y llun er mwyn cyfiawnhau darlenniad o'r math hwn:

The picture was painted only four years after the great 1904 Revival, and is redolent of the virtues of Nonconformism – pious, unpretentious, and built around the centrality of the Word, symbolized, however unintentionally, by the hymn book in Siân Owen's hand at the heart of the composition.⁴⁸

Ymhelaetha Dyfed Evans ar gyd-destun hanesyddol y llun:

Mae prif gymeriad y darlun, sef yr hen wraig yn ei siôl a chanddi lyfr emynau, yn cynrychioli'r Fam yng Nghymru'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Daeth Cymru allan o'r ganrif honno yn genedl a newidiasai ei golygon a'i hagwedd feddwl drwy'r cyffroadau ysbrydol a'r taerineb crefyddol a brofasai.⁴⁹

Mae 'Salem', fel portread McLucas o Dafis, yn cynrychioli math o newid cymdeithasol. Dynodir diwygiad crefyddol yn achos 'Salem' a mewnlifiad yn achos portread McLucas.

Hoffwn gynnig dehongliad arall o'r gynrychiolaeth o burdeb mewn perthynas â 'Salem', ynghyd â'r ffordd y'i defnyddir gan McLucas yn ei bortread. Eir ati i wneud hynny trwy gyfeirio at gyfrol Simon Brooks, *O Dan Lygaid y Gestapo*. Dadleua Brooks bod y cysyniad o burdeb yn ganolog i ieithyddiaeth a beirniadaeth lenyddol a ddatblygodd yng Nghymru fel ymateb i'r Oleuedigaeth yn Ewrop, ac â rhagddo i ofyn; beth yw arwyddocâd hyn i hanes deallusol Cymru yn gyffredinol?⁵⁰ Mae Brooks yn ymdrin â gwaith Hywel Teifi Edwards, sy'n cyflwyno purdeb y Gymru ysbrydol fel rheswm dros y lleihad yn y defnydd o'r Gymraeg o'r ddeunawfed ganrif ymlaen, a hynny oherwydd i'r cysyniad deallusol o'r Gymru ysbrydol alltudio'r Gymraeg o fyd masnach a phroffidioldeb ymarferol. Mae Brooks yn cynnig mai casgliad pwysicaf Hywel Teifi Edwards yw bod syniadau goleuedig Cymraeg fel purdeb, buchedd, glanweithdra a threfn yn cynrychioli ochr arall y geiniog, fel petai, i syniadau ymddangosiadol 'an-oleuedig' megis hiliaeth, anoddefgarwch ethnig, gormes diwylliannol a thranc ieithyddol. Dadleua i'r moesoldeb hiliol hwnnw gael ei gyfreithloni gan fyth y 'cwm soniarus', myth o fro Edenaidd Gymraeg a anrheithiwyd gan ddyfodiad diwydiant a mewnfudwyr.⁵¹

Dyfynna Brooks o erthygl Edwards, sef 'Lloi Pasgedig Smithfield', a ymddangosodd yn *Golwg* yn 1990:

Mae hi bron yn ddiwedd yr ugeinfed ganrif ac y mae'r ymagweddu amddiffynnol, ffals at burdeb honedig y Gymraeg yn para'n fyw, yn ddigon byw i brysuro'i thranc yn y ganrif nesa.⁵²

⁴⁷ Rees, D. Ben (2011), 'Salem a Sebon: alltudiaeth Sian Owen Ty'n-y-fawnog', *Barn*, Gorffennaf/Awst, 63.

⁴⁸ Lord, Peter (1991), 'A National Icon', yn Williams, Tal (gol.), *Salem: Y Llun a'r Llan* (Llandybie: Gwasg Dinefwr), t. 19.

⁴⁹ Evans, Dyfed (1991), 'Dylanwad Salem', yn *ibid.*, tt. 40-1.

⁵⁰ Brooks, Simon (2004), *O Dan Lygaid y Gestapo* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), t. 30.

⁵¹ *Ibid.*, t. 119.

⁵² Edwards, Hywel Teifi (1990), 'Lloi Pasgedig Smithfield', *Golwg*, 17 (2), 11 Ionawr, 22.

Ffigwr 4: 'Salem' gan Sidney Curnow Vosper (Trwy garedigrwydd Amgueddfeydd Cenedlaethol Lerpwl, Oriol Gelf Arglwyddes Lever)

Yng ngolau'r uchod, gellir dehongli cyfeiriad McLucas at ddelwedd 'Salem' fel ffordd o gwestiynu safbwynt yr ymgyrchydd iaith ar hunaniaeth Gymreig ynghyd â bygythiad y mewnfudwr i'r 'fro Edenaidd Gymraeg'. Ym mhortread McLucas, gwelir ym mhlygion siwmpwr Ysgol Dyffryn Teifi – sy'n amgylchynu Dafis i ffurfio'r ddraig Goch – y geiriau 'made in England' ar y label oddi mewn iddi. Mae'r siwmpwr ysgol, yn union fel McLucas ei hun, yn bont i etifeddiaeth ddiwylliannol gwahanol sy'n cael ei gymharu – trwy gyfeiriad McLucas at lun 'Salem' – â'r diafol sydd i'w weld gan rai ym mhlygion siôl Siân Owen.

Ôl-nodyn: a oes heddwch?

Mae D. Ben Rees yn gorffen ei erthygl am 'Salem' o Awst 2011 drwy gyfeirio nid at gymeriad Siân Owen a'r dadansoddiadau a gynigir iddi, ond at gwestiwn arall: '... sut y gallwn warchod capel Salem a agorwyd ym 1860? Pum aelod sydd ar lyfrau Salem bellach.'⁵³ Mae geiriau Rees yn awgrymu nad presenoldeb y mewnfudwr ond diffyg adnoddau dynol sydd i'w weld fel yr her ddiwylliannol mwyaf i ddyfodol yr iaith, a mynegir pryder tebyg yng ngwaith ysgrifenedig diweddarach Cynog Dafis. Ym 1988, flwyddyn ar ôl i McLucas ymgymryd â'i gyfnod preswyl yn Ysgol Dyffryn Teifi, cyhoeddwyd erthygl gan Dafis yn y cylchgrawn *Radical Wales* a seiliwyd ar bapur polisi a ysgrifennodd ar gyfer Plaid Cymru. Yn yr erthygl, 'Turning a crisis into an opportunity: in-migration and the future of Wales', datgela Dafis farn wahanol ar fewnlifiad i'r hyn a leisiwyd ganddo ym mhamffledi Cymdeithas yr Iaith. Yn hytrach na chanolbwyntio ar erydiad iaith a hunaniaeth, geilw am adnabyddiaeth o fanteision y mewnlifiad i ardaloedd gwledig mewn cyd-destun economaidd. Mae'r erthygl yn cynnwys yr ystadegau canlynol:

Btw. 1971 and 1980 there was a net increase in population of some 18,000 in Dyfed. In the six years 1981-1986 there was a net in-migration of 32,000 to the county, a figure equal to 10 percent of the county's population.⁵⁴

⁵³ Rees, 'Salem a Sebon: alltudiaeth Sian Owen Ty'n-y-fawnog', t. 64.

⁵⁴ Dafis, Cynog (1988), 'Turning a crisis into an opportunity: in-migration and the future of Wales (based on a Plaid Cymru policy paper by Cynog Dafis)', *Radical Wales*, Hydref, 19, 4.

Serch hynny, noda Dafis:

The inflow of new people contributes towards manifesting vital services and the fabric of rural society in areas where de-population has had a devastating effect in the past. The spending power of immigrants injects money into the local economy.⁵⁵

Â yn ei flaen i gyfeirio at y sgiliau a'r agweddau y medda mewnfudwyr arnynt na feddir yn aml gan y boblogaeth frodorol, ac a all arwain at sefydlu mentrau busnes sy'n cyflogi pobl lleol.

Ym 1999, roedd McLucas yn gweithio ar fenter busnes o'r fath, sef '*An outline proposal for the development of small scale digital industries in West Wales*'.⁵⁶ Yn y ddogfen honno, mae'n dadlau bod y rhanbarth (yn y rhan fwyaf o ffyrdd ymarferol a materol) yn crebachu, gan gyfeirio at ffactorau economaidd megis allfudo, diffyg hyfforddiant, diffyg seilwaith, diffyg gwaith, diffyg cartrefi fforddiadwy a diffyg diwydiant. Mae'n cyfeirio at addysg uwch fel rhywbeth sy'n arwain at allfudo:

This is a loss of cultural and linguistic 'capital' or 'seedcorn', young people go, old people move in – Ceredigion becomes a place to die in.⁵⁷

Fodd bynnag, mae McLucas yn cyfeirio at ambell rinwedd i'r ardal gan gyfeirio bron yn gyfan gwbl at yr iaith Gymraeg fel math o gyfalaf diwyllianol sydd yn anaml yn cael ei gyflwyno fel,

the Welsh language is amongst the oldest in Europe – but we never mobilise this as 'cultural capital'.⁵⁸

Serch hynny, barna'r pwyslais a roddir ar gadwraeth ddiwylliannol yng nghyd-destun yr iaith yn hytrach nag entrepreneuriaeth gan ddatgan:

I want to see small creative businesses set up by young Welsh people winning a commission from MTV or NIKE or Virgin Airways. In other words, vigorous activity like any other.⁵⁹

Dyna oedd gweledigaeth McLucas ar gyfer ei fenter ei hun, y cyfeiria ati fel y *West Wales Digital Media Consortium*.⁶⁰ Ar adeg llunio'r ddogfen, roedd eisoes wedi derbyn cyllid oddi wrth gwmni cyfrifiaduron Apple, Prifysgol Cymru Llanbedr Pont Steffan, Cronfa Gymdeithasol Ewrop a Menter Gymunedol Cymru.

Uchelgais y consortiwm yn ôl y cynllun busnes oedd sefydlu diwydiannau creadigol digidol ar raddfa fach yn y rhanbarth dros gyfnod o ddeng mlynedd, gan gyfuno rhaglenni gwaith mewn partneriaeth ag amryw o asiantaethau masnachol, cymdeithasol ac addysgol (yn cynnwys Theatr Felinfach, Prifysgol Cymru Llanbedr Pont Steffan a chwmni theatr Brith Gof) â diwydiannau mwyaf yr ardal, fel ffermio a thwristiaeth. O ganlyniad i fodolaeth y fath gonsortiwm, yn ôl McLucas:

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Casgliad Cliff McLucas, RG2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

There should be no reason to move away ... It should be possible to develop a personal 'ladder' – an infrastructure of support – for each individual with flair and talent and to ensure that they remain in the county, and when they establish successful businesses in the towns and villages where they grew up, they will begin to feedback into both the economic and cultural life of the region.⁶¹

Terfyna McLucas ei ddisgrifiad o'r prosiect gan gyfeirio ato fel cyfleuster cymysg:

As soon as we place a hybrid facility such as this within its regional context, then it can begin to define a very particular identity for itself – one that is built positively and radically around the very specific notions of culture and identity within the region. The potential for such a rooted centre is far greater in Lampeter than it is, for instance, in Cardiff.⁶²

Mae delwedd wreiddiol 'Salem' yn awr yn ffurfio rhan o gasgliad yr Arglwydd Leverhulme yn Port Sunlight ger Lerpwl, pentref a adeiladwyd gan Leverhulme ar gyfer ei weithwyr yn y ffatri sebon. Fel rhan o'i ymrwymiad i iechyd a lles ei weithwyr, aeth ati hefyd i ddarparu oriel. Gellir datgan bod chwedl Port Sunlight a Lord Leverhulme – y cyflogwr uchelwrol – yn atgoffeb o'r syniad a ddatblygodd McLucas ar ddiwedd ei fywyd o sefydlu ffatri gynhyrchu ar gyfer diwydiannau creadigol digidol yn Nyffryn Aeron.

Mae Kathryn Cooper yn gorffen ei hastudiaeth ar allfudo o Geredigion yn y ddeunawfed ganrif drwy fyfyrir ar bwysigrwydd allfudo yng nghyd-destun bywyd cyhoeddus ac economaidd yr oes sydd ohoni:

Rural out-migration ... has been, and still is, a subject of wide European importance, and in much of Europe a rural exodus is still being experienced today. The issue of so-called 'marginal' regions is one of major public and economic concern. Cardiganshire may be considered one of these regions.⁶³

Ac yntau'n ysgrifennu maniffesto Cymdeithas yr Iaith (1972) ganrif yn ddiweddarach, nododd Cynog Dafis:

Erbyn hyn fe drodd proses gyfarwydd diboblogi yn broses o gyfnwid poblogaeth.⁶⁴

Fodd bynnag, mae agwedd ddiweddarach Cynog Dafis tuag at fewnfudwyr yn ei ddogfen bolisi ar gyfer Plaid Cymru ym 1988 yn cynnig cyfiawnhad i ryw raddau i weledigaeth McLucas a'i agwedd tuag at gyflwr economaidd a diwylliannol ei ardal fabwysiedig. Wrth drafod Maniffesto cyntaf Cymdeithas yr Iaith yn ei hunangofiant, mae Dafis yn nodi:

Rwy'n credu i Faniffesto Cymdeithas yr Iaith roi'r syniad o gynllunio adfywiad y Gymraeg mewn ystyr strategol ar yr agenda am y tro cyntaf"⁶⁵.

Mae'r gwaith a grëodd McLucas yn ystod ei gyfnod preswyl a'i waith ehangach (megis ei gynlluniau ar gyfer y Consortiwm Cyfryngau Digidol) yn awgrymu bod gan artistiaid a

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Cooper, Kathryn J. (2011), *Exodus from Cardiganshire: Rural-urban migration in Victorian Britain* (Cardiff: University of Wales Press), t. 209.

⁶⁴ Dafis, *Maniffesto Cymdeithas yr Iaith*, t. 20.

⁶⁵ Dafis, *Mab y Pregethwr*, t. 132.

chynhyrchwyr diwylliannol ran bwysig i'w chwarae yn y broses strategol honno hefyd. Yn sgil ymwybyddiaeth McLucas o fanifesto Cymdeithas yr Iaith ac ymgyrchoedd y saithdegau, datblygodd ei fanifesto ei hun mewn perthynas â'r flaenoriaeth a roddwyd i'r Gymraeg yn ei waith trwy gyfrwng ei ymarfer cymysg, a oedd yn gysylltiedig â'r modd y symudodd i Geredigion yn y saithdegau cynnar. Gwelwyd ffurfio'r agwedd gymysg honno yn ei bortread o Cynog Dafis, portread sy'n tynnu ar eicon cenedlaethol 'Salem' er mwyn creu eicon cenedlaethol newydd.

Llyfryddiaeth

Adroddiad ar gyfer yr Awdurdod Addysg, Casgliad Cliff McLucas, RR1/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

CV a luniwyd flwyddyn cyn marwolaeth Cliff McLucas, E2/4, Casgliad Cliff McLucas, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

Notes for a discussion document to be prepared for the Welsh Arts Council's Film and Video Panel, Casgliad Cliff McLucas, RM2/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

Site Specific Media Education, RM4/2, Casgliad Cliff McLucas, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

An outline proposal for the development of small scale digital industries in West Wales, Casgliad Cliff McLucas, RG2, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

Brooks, Simon (2004), *O Dan Lygaid y Gestapo* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru, 2004).

Cooper, Kathryn J. (2011), *Exodus from Cardiganshire: Rural-urban migration in Victorian Britain* (Cardiff: University of Wales Press).

Cymdeithas yr Iaith (1972), *Manifesto* (Aberystwyth: Cymdeithas yr Iaith Gymraeg).

Dafis, Cynog (1985), *Effeithiau Mewnfydiad ar Iaith Mewn Cymdeithas ac Mewn Ysgol* (Aberystwyth: Prifysgol Cymru Aberystwyth).

Dafis, Cynog (2005), *Mab y Pregethwr* (Tal-y-bont: Y Lolfa).

Dafis, Cynog (1979), *Mewnlfriad, Iaith a Chymdeithas* (Aberystwyth: Cymdeithas Yr Iaith Gymraeg).

Dafis, Cynog (1988), 'Turning a crisis into an opportunity: in-migration and the future of Wales (based on a Plaid Cymru policy paper by Cynog Dafis)', *Radical Wales*, Hydref, 19, 4-8.

Edwards, Hywel Teifi (1990), 'Lloi Pasgedig Smithfield', *Golwg*, 2 (17), 11 Ionawr, 22.

Edwards, John (2009), *Language and Identity* (Cambridge: Cambridge University Press).

Evans, Dyfed (1991), 'Dylanwad Salem', yn Williams, Tal (gol.), *Salem: Y Llun a'r Llan* (Llandybie: Gwasg Dinefwr), ff. 40-1.

Fowler, Carwyn, a Jones, Rhys (2008), 'Fractured Intellectuals and the Nation: Cynog Dafis and Welsh Nationalism', *Contemporary Wales*, 21, 130-49.

Lord, Peter (1991), 'A National Icon', yn Williams, Tal (gol.), *Salem: Y Llun a'r Llan* (Llandybie: Wasg Dinefwr), tt. 19-20.

Madgwick, P. J., Griffiths, Non, a Walker, Valerie (1973), *The Politics of Rural Wales: A Study of Cardiganshire* (London: Hutchinson & Co.).

Phillips, Dylan (2000), 'The History of the Welsh Language Society 1962-1998', yn Jenkins, Geraint H., a Williams, Mari A., *Let's Do Our Best for the Ancient Tongue: The Welsh Language in the 20th century* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 463-90.

Rees, D. Ben (2011), 'Salem a Sebon: alltudiaeth Sian Owen Ty'n-y-fawnog', *Barn*, Gorffennaf/Awst, 63-5.

Samuels, David (1999), 'The Whole and the Sum of the Parts, or, How Cookie and the Cupcakes Told the Story of Apache History in San Carlos', *The Journal of American Folklore*, 112 (445), 464-74.